

FAKTOFIILI GALAKTIKA

Vello Paatsi. Rännates Gutenbergi galaktikas. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa, 2016. 544 lk.

Ei juutu iga päev, et ühe raamatu ilmumisele pühendatakse sümposium. Geograafi, kultuuri- ja teadusloolase Vello Paatsi (1948–2015) artiklikogumikule „Rännates Gutenbergi galaktikas” see au osaks sai. Sümposiumil „Olemise ja teaduse piiridest” Eesti Kirjandusmuuseumis pidasid 30. septembril 2016 ettekande Ülo Matjus, Tõnu Tannberg ja Erki Tammiksaar. Imestasin kuulates, kui vähe ikkagi Vello Paatsist tean. Jagades huvi XIX sajandi eesti kirjanduse ja kultuuriloo vastu, olen temaga korduvalt kokku puutunud konverentsidel, veebikeskkonna „Kreutzwaldi sajand” sisu koostamisel ja toimetamisel, aga näiteks seda ei teadnud, et Paatsi oli kirglik bibliofiil ja haruldaste raamatute koguja. Ei olnud jutuks tulnud.

Vello Paatsi oli hariduselt geograaf. ESTER-i kataloogis on „Rännates Gutenbergi galaktikas” tema 70. kirje. Huvitaval kombel tundub n-ö pärisraamatuid Paatsi nimekirjas vähe olevat: 70 nimetuse seas leidub küll käsikirjalisi ülikoolitöid, reklaambrošüüre, mitme peale kirjutatud teoseid jpm, kuid mahukama raamatuks saanud tööna võib esile tuua vaid tema dissertatsiooni „Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918)” (2003). Ka pealtnäha monograafia „Tundmatu Carl Robert Jakobson” (2006) on rohkem Jakobsoni enda teos. Lisaks on Paatsi raamatuid toimetanud, ees- ja järelsõnastanud ning avaldanud kaugelt üle 100 artikli. „Kreutzwaldi sajandiski” on „Eesti kultuuri ja olude”

ajateljel sadu Paatsi kirjeid, neid kogus ta arhiivis omaaegsetest ajalehtedest.

„Kogumine” on märksõna, mis võiks iseloomustada ka käesolevat raamatut. „Rännates Gutenbergi galaktikas” pakub Paatsi kirjutisi kahest viimasest aastakümnest, mil ta töötas Eesti Kirjandusmuuseumis. Need on valinud autor ise, teine koostaja ja toimetaja Kristi Metste muutis vaid nende järjestust ning lisas viimase artikli „Jaan Jõgever tsenatori ja inimesena”. Algab aga raamat artikliga „„Terre, armas Eesti rahwas!””, milles on juttu sellest, kuidas maarahvast ja maakeelest sai eesti rahvas, eestlased ja eesti keel. Sellele järgnevad kirjutised päevapiltlike jõudmisest Pärnu, kultuurinähtuste ja asjade „tungimisest” eesti talurahva ellu XIX sajandil, Eesti Kirjameeste Seltsi eelloost ja Tartu Eesti Vallakoolmeistrite Seminarist. Raamatu see osa teeb Metste sõnul „väikese sissevaate kirjutaja avarasse huvide ringi” (lk 524). Nii see on, ainult et sissevaade on isegi väga väike: siit osast ja üleüldse raamatust on välja jäänud Paatsi geograafiaalased kirjutised, hulk koolihariduse käsitlusi, isiku-uurimusi jm. Aga nagu öeldud, artiklite esialgse valiku tegi autor ise ja ei ole põhjust seda vaidlustada, ka tervikule on tulnud teema kitsendamine kahtlemata kasuks.

Raamatu teine osa keskendub raamatule ja trükisõna levikule XIX sajandil peamiselt vaimuliku raamatu ja perioodika näitel. Kolmandas on juttu toonastest silmapaistvatest isikutest, nagu Johann Heinrich Rosenplänter, Berend Gildenmann, Johann Voldemar Jannsen, Villem Reiman ja Hugo Treffner (kelle rajatud kooli kasvandik on ka Paatsi ise), samuti Carl Robert Jakob-

soni perekonnaloost. Neljas osa tegeleb tsensuuri küsimusega XIX sajandil. „Jaan Jõgever tsensori ja inimesena” sobiks sisuliselt ka kolmandasse ossa, ent on raamatu lõpupunktina igati omal kohal. Viimaks veel ilmumisandmed, viited ja märkused, Kristi Metste ja Erki Tammiksaare järelsõnad ning nime-loend.

Kokku 21 artiklit – vaid killuke Paatsi pärandist, ehkki raamatuna enam kui 500 lehekülge. Kogumine on aga põhimõttelisem kui kaante vahele koondamine. Kõik need 21 artiklit on äärmiselt faktitihedad, kõik faktid omakorda viidetega varustatud. Humanitaarias ei ole just tavaline kohata ühes artiklis 215 viidet nagu Paatsi uurimuses „Raamat eestlase eluringis”. Pea sama arvukalt on viiteid artiklil „Piibliseltsid Eesti kultuuri arengus 19. sajandi esimesel poolel”, üle 100 viitega on varustatud juba mainitud käsitlused Jaan Jõgeverist ja mõiste „eesti” käibeleminest. See, mida Paatsi kogub, on nimelt faktid. Asi ei ole seejuures ainult kohusetundes, mis ei luba äärmiselt põhjalikul uurijal faktidele viitamata jätta – asi on ka loodusteadlase taustaga uurija metoodikas, mis tähendab seda, et väitel on kaalu ainult täpselt dokumenteeritud empiirilise uurimuse toel. Humanitaarias on see küll samamoodi, kuid viis, kuidas materjalile lähenetakse ja seda esitatakse, kipub seal olema veidi mängulisem. Paatsi ei fantaseeri ega tõlgenda, tema ennekõike registreerib ja järeldeb. Mida rohkem tõsiasju, seda vettpidavam järelendus.

Näib, et uurijat on sageli juhtinud konkreetne huvi või küsimus, millele ta on lihtsalt asunud sirgjooneliselt vastust otsima. Vahel on teda vististi tiivustanud kahtlus mõne kolleegi väite suhtes. Kuidas tegelikult maarahvast ja maakeelest sai eesti rahvas, eestlased ja eesti keel? Mis keeles õpiti eestlaste vallakoolmeistrite seminaris? Kui palju leidus pühakirja Eesti eri kihelkondades? Kust pärineb Kaarma kihelkonna raamaturikkus? Kui suur oli Eesti Postimehe trükiarv aastail 1870–1880? Kui palju maksis Eesti Postimehe ja Eesti

Põllumehe tegemine? Kas Jannsen oli ostetav? Kas Jakobsoni ema oli vene-lane? Kuidas sai Reimanist Kolga-Jaani kirikuõpetaja? Kuidas hinnata tsensor Jüri Truusmanni? Kui palju raamatuid Jõgever ära keelas? Jne.

Küsimused. Faktid. Loetelud, tabelid. Autorile on raske vastu vaielda ja kõik järgmised uurijad peavad talle viitama. Faktitihedus tingib paraku probleemi, et kogumiku artiklid on erihuvita lugejale kohati rasked, neid iseloomustab pigem kuiv akadeemilisus kui esseistlik säde. Stiilis on ometi märgata erinevust üksi ja koos tütre Kristi Paatsiga kirjutatud artiklite vahel. Viimaseid on kogumikus kaks: „Raamat eestlase eluringis” ja „Jaan Jõgever tsensori ja inimesena”. Need tuginevad hoolikale faktitööle nagu teisedki, aga on arutlevamad, poleemilisemalt esitatud. Siinkirjutajale olid need ühtlasi raamatu põnevaimad, lisaks kirjutis pealkirjaga „Kultuurinähtuste ja asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil. Järeilmõtteid”. Mäletan ka elevust Jannseniga seotud artiklite „„Terre, armas Eesti rahvas!”” ja „Kas Jannsen oli ostetav?” esmatruk-kide¹ järel.

Jätkakem aga Vello Paatsi eripära tutvustamist järelsõnaga Jaak Sõggeli kirjutööle „Teateid Halliste kihelkonnast”.² Vaid viie lehekülje pikkusest järelsõnast „Kultuurinähtuste ja asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil” saame üllatavalt palju teada selle kohta, kuidas Eestis saapaid hakati kandma ning millega omal ajal valgust tehti. Miniatuurnegi kirjutis on äärmiselt faktitihe! Ühtlasi võib välja tuua veel ühe kirjutaja omapära (mis on õigupoolest elementaarne): allikate mitmekesisus. Paatsi viitab isegi napolis kirjutises oma eelkäijate uurimustele, tutvustab arvukalt arhiivileide ja põimib nendega näiteid ilukirjandusest. Ta

¹ Akadeemia 2012, nr 2; Keel ja Kirjandus 2001, nr 5. Loetagu ka: M. Salupere, J. V. Jannsen pietismi ja sotsialismi vahel. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 12, lk 859–860; M. Salupere, Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis. Tallinn: Tänapäev, 2006.

² Tuna 2013, nr 2.

tugineb nii eesti-, saksa- kui ka venekeelsetele allikatele (mis on eesti kultuuriloolasele samuti elementaarne). Sõna otseses mõttes asju, mis vajavad tema hinnangul veel uurimist, on palju: „Üsna nõrgalt on uuritud kellade, põllutöömashinate, riide-, tarbe- ja hügieeniesemete (näiteks hambahari), toiduainete, puuviljade ja vürtside jne. saabumist ja levikut Eestis” (lk 46). Vähesellest. Olgu järgmine loetelu ühtlasi paatsiliku huumori näiteks: „19. sajandi elu ebameeldiv ja kuritegelik pool on enamasti uurimata. Sajandi teise poole talurahva argielu lahutamatuks osaks said hobusevargused. Lisaks hobusevarastele ilmusid aidalõhkujad ja kelmid, laatadele taskuvargad, valerahategijad ja -levitajad. Vaestemajadest, haiglatest, vanglatest, politseist ega kohtute tegevusest ei tea me suurt midagi. Me ei või kiidelda ka fotograafide, rändkaupmeeste, tõsiste leitudajate ja *perpetuum mobile* ehitajate tegevuse tundmisega. Loetelu võib pikendada veel sadade asjade ning kultuuri- ja ka kultuuritute nähtustega – oleks vaid uurijaid ja huvilisi.” (lk 46) Kahju, et autor ise ei leidnud mahti kõigele sellele valgust heita. Siit terendub mitu head mikroajaloolist uurimust.

Teostunud mikroajalooks võib aga nimetada õigusega Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali aastaauhinna saanud artiklit Jaan Jõgeverist.³ See vaatleb päevaraamatu kaudu aastatel 1892–1903 ehk sügaval venetsusajal tsensori ametit pidanud mehe tööd ja tema seisukohti selle suhtes: „Äraneetud olgu see tsensori amet! Kusutad maha, on häda: oled reformide vastane. Lased läbi – jälle häda: oled seaduse vastane (14. II 1898).” (lk 362) Paatsid kirjeldavad küllalt avameelselt Jõgeveri sisepingeid ja tülpimust, õigupoolest teeb Jõgever seda ise. Eesti kirjandus oli Jõgeveri arvates „Eesti rahva kohta kaunis hea, aga Eesti ajalehed – sarnasid elukaid küll teisi enam maailmas ei leia. Just nagu kuked, kes

enne vihma sõnniku huniku otsas kaaugutavad. Iga kord peale lugemise on niisugune tundmine, nagu oleks tosina mädamune ära söönud, päris okse tikub peale (23. V 1898).” (lk 388) Intrigiid, pealekaebamised, joomahood... Jõgeveri päevik ei aita mõista ainult teda ennast ega ava üht peatükki Eesti tsensuuri ajaloost, vaid valgustab tervet epohhi. Artikli lõpus tõdetakse sarnaselt Sõggeli teksti järelsõnaga: „Nii Jaan Jõgeveri kui ka Ado Grenzsteini mõistmiseks on ees veel pikk uurimistee. Loomulikult ei ole selles keerulises ajastus elanud mehi ja kadunud maailma lõplikult mõista võimalik, kuid mustvalgeid otsuseid ei peaks siiski tegema” (lk 402). Antakse koguni juhtnöörid, mis allikatega uurijail jätkata tuleks. Suurepärase artikli eest pidi paraku auhinna vastu võtma juba Kristi Paatsi ükski. Jääb soovida, et andekal uurijal püsib huvi ja jaksu isaga alustatud jätkata.

„Raamat eestlase eluringis” tutvustab vaimulikku raamatut alates selle signemisest taluperre kuni ateistliku nõukogude ajani. Artikkel tugineb valdavalt rahvaluulearhiivi allikatele, aga samamoodi kirjanike mälestustele. Tuuakse välja, et vanemas rahvatraditsioonis oli raamat püha ese ning vaimulikest raamatutest oli kõige levinum lauluraamat, isegi levinum kui piibel, hämmastavalt vähe on aga rahvapärimeses üleskirjutusi katekismuse ja aabitsa kohta. Artikkel saab justkui liiga vara otsa, kuid olemasolev annab kinnitust Kristiina Rossi veendumusele, et sakslaste vahendatud euroopaliku kultuuri omaksvõtmisel oli just kirikulaulul otsustav roll: „Katekismuse ja palveraamatu tekste õpiti küll pähe ja õeldi vajadusel üles, ent pole teada, kas ja kui palju neid tekste ise tegelikult korراتi. Seevastu kirikulaule laulsid eestlased luterliku koguduse liikmetena igal pühapäeval ja suuremate pühade aegu jumalateenistusel kindlasti aktiivselt kaasa. Päheõpitud ja ise kaasa lauldud teksti kaudu pidi uus keel ja mõtlemine kõige järjekindlamalt päralt jõudma. [---] Lauludel oli suur mõju eestlaste mentaliteedi kujunemisele..., samuti kogu eesti kirjakeele

³ Esmailmunud Akadeemias 2015, nr 12; 2016, nr 1.

arengule ning XIX sajandil tekkiva eesti kunstluule vormikaanonitele.”⁴ Remargi korras veel ühe laulude ja kunstluule seose kohta: XIX sajandist ja XX sajandi algusest on jõudnud kirjanduskaanonisse suur hulk viisistatud luuletusi. Võib arvata, et muusikud ei ole viisistamiseks välja valinud iseäranis kunstiväärtuslikke tekste, vaid mõnedki tekstid on parnassile tõstetud alles siis, kui need on populaarse lauluna kultuurimälus kinnistunud ja folklooristunud.⁵

Küsimusele, miks ikkagi oli lauluraamat kaua aega eestlaste seas kõige levinum raamat, leiab paar võimalikku vastust artiklist „Raamat Saaremaa talurahvakoolides ja Kaarma kihelkonnas 1840. aastatel”. Paatsi toob selles 1845. aasta raamatuloenduse põhjal välja, et Kaarma kihelkonnas oli paljudes peredes mitu lauluraamatut, kohati

⁴ K. Ross, Regivärsist kirikulauluni. Kuidas ja milleks kõrvutada vanu allkeeli. – Keel ja Kirjandus 2015, nr 7, lk 458.

⁵ Vt P-R. Larm, Ühest eesti kirjanduslugude painavast mõistest: epigonism. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 4, lk 243.

koguni viis kuni kümme. Autori arvates pidi selleks olema mingi väga oluline põhjus. Ta oletab – seekord tõesti oletab –, et võib-olla nõuti igalt täiskasvanult kirikusse tulles oma lauluraamatu kaasa võtmist, samuti võidi vajada mitut lauluraamatut kodustes palvetundides. Lisaks võidi lauluraamatuid kinkida leeris käinutele, mistõttu neid kogunes ajapikku igasse kodusse mitu. Lauluraamatuid kasutati laialdaselt ka Saaremaa koolides.

Vello Paatsi pärand tundub pealtnäha hoomamatu ja alles ootab uurimist – selge, et „Rännates Gutenbergi galaktikas” on vaid killuke faktofiili enda galaktikast. Ja oldagu kui produktiivne ja entsüklopeediline tahes, suudab üks inimene läbi kirjutada vaid murdosa XIX sajandi eesti kultuuriloost. Kogumik „Rännates Gutenbergi galaktikas” on justkui hoolikalt vitriini paigutatud ja sildiga varustatud faktirariteetide väljapanek. Publik tänab ja ootab lisa.

PILLE-RIIN LARM